

بخش اول

کلیات طرح

گفتار اول: طرح پژوهش (کلیات طرح)

۱-۱. مقدمه و بیان مسأله

نیازهای طبیعی جوامع بشری سبب پیدایش علوم و فنون پاسخ‌گو است و پیشرفت و کارآمدی هر علمی در گرو شناسایی صحیح نیازهای عرصه پژوهشی است در غیر این صورت، آن علم نه تنها پاسخ‌گوی نیازهای عمومی جامعه نخواهد بود بلکه به مرور زمان قدر و منزلت خود را از دست خواهد داد. به همین جهت نیازسنجی سنگ‌زیرین هر پژوهش بنیادین است. بدون شک بدون شناسایی نیاز نه می‌توان با اطمینان در مسیر پاسخ‌یابی به دغدغه‌های جامعه علمی گام برداشت و نه می‌توان ادعا کرد هزینه مصرف شده در عرصه پژوهشی به جا و صحیح بوده است.

از طرف دیگر نمی‌توان به صورت فردی تصمیم گرفت چه موضوعی اولویت پژوهشی دارد چه موضوعی نه بلکه تصمیم‌گیری صحیح و درست در این زمینه نیازمند خردجمعی و همفکری صاحب‌نظران و متخصصان علمی است تا بتوان در یافتن و اجرایی ساختن موضوعات ارزشمند گام صحیح و استواری برداشت.

این دو امر در روش نیازسنجی قابل تحقق است یعنی شناسایی نیاز و دست‌یابی به اولویت پژوهشی. در پروژه نیازسنجی سعی بر آن است تا با توجه به الگوهای علمی و فرآیند دانش محور به معرفی نیازهای اولویت یافته جامعه علمی پرداخته شود.

موضوع این پژوهش، نیازسنجی دانش کلام است و همانطور که در اهمیت نیازسنجی گفته شد هدف از آن، اولویت‌بندی مسائل پژوهشی این دانش است. دانشی که سنگ زیرین دین تلقی می‌شود و سایر بخش‌های دین اعم از فقه و اخلاق، بر اساس آن بناگذاری می‌شود و هر گونه تغییر و تزلزل در کلام و اعتقادات، به فقه و اخلاق سرایت خواهد کرد و گاه باعث فرو ریختن نظام اخلاقی و یا فقهی خواهد شد. در عصر حاضر با توجه گسترش فضای مجازی و امکانات ارتباطی، شبهات بسیار فراوانی در عرصه اعتقادات مطرح است به گونه‌ای که این شبهات و اشکالات نه تنها در میان سطح عمومی جامعه مشکل آفرین شده است بلکه گاه سبب شده است در سطح تخصصی نیز مشکل‌ساز باشد در نتیجه پرداختن به شناسایی نیاز و اولویت‌سنجی آن به خصوص با نگاه آینده‌نگرانه ضرورت می‌یابد.

در کنار مسئله به ظهور کلام جدید و چالش‌های جدی آن برای کلام سنتی باید اشاره کرد که سبب می‌شود بحث تطبیقی و رصد کردن شبهات احتمالی ضرورت دو چندان داشته باشد. علاوه بر اینکه غفلت از مباحث تاریخی مؤثر در تحلیل موضوعات کلامی سبب شده است تا برخی از مستشرقان با بهره‌گیری از رویکردهای جدید در تحلیل مسائل کلامی، شبهات و اشکالاتی مطرح ساخته و ذهن اندیشمندان و پژوهشگران را به این امر مشغول بدارند لذا یک تلاش منسجم و جامعی لازم است تا جامعه علمی را به صورت یکپارچه برای موفقیت در این عرصه‌ها هماهنگ و منتظم سازد.

نکته: با توجه به محدودیت‌های این پژوهش، به صورت تفصیلی به مباحث فرقی پرداخته نشده است و تلاش شده است به صورت جزئی مباحث مربوط به فرقی در ضمن ابواب دیگر ذکر شود همچنین مباحث تاریخ کلام و روش‌شناسی چندان مفصل مورد پژوهش قرار نگرفته است، زیرا این دو زمینه خود نیازسنجی جداگانه‌ای را می‌طلبد و در این تحقیق به حد ضرورت بدان پرداخته شده است به امید اینکه در گام‌های بعدی مباحث روش‌شناسی، فرقی، قواعد و تاریخ کلام با تفصیل بیشتر و به صورت اختصاصی مورد عنایت قرار بگیرد.

۲-۱. ضرورت پژوهش

ضرورت نیازسنجی کلام اسلامی را می‌توان در موارد زیر منعکس نمود:

۱. جایگاه رفیع و ارزشمند علم کلام در استحکام بخشی به سایر بخش‌های دین و ابتدای فقه و

۱. اخلاق بر پایه‌های اعتقادی؛
۲. اطلاع کم نسبت به ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل مطالعات اعتقادی در حل مسائل و چالش‌های جامعه؛
۳. نیاز پژوهشگران و طلاب حوزه‌های علمیه و دانشجویان دانشگاه‌ها به موضوعات پژوهشی برای نوشتن مقالات یا پایان نامه‌های کاربردی و مورد نیاز جامعه علمی؛
۴. زمینه برای رشد، توسعه و به روزسازی دانش کلام به خصوص با رویکرد آینده‌نگری؛
۵. حل بسیاری از معضلات و تنش‌های جامعه در صورت تمرکز بر انجام پژوهش‌های نظام‌مند در موضوعات بحران ساز اعتقادی؛
۶. نیاز نظام جمهوری اسلامی به پژوهش‌های مسنجم اعتقادی و دفاع از دین در برابر حمله‌های مختلف علیه نظام و مبانی فکری آن؛
۷. ضرورت همگام‌سازی پژوهش‌های اعتقادی با نیازهای سازمان‌ها و نهادهای مختلف فرهنگی اجتماعی.

۳-۱. اهداف طرح

اهداف اصلی:

هدف از این تحقیق مشخص شدن نواقص و خلأهای محتوایی پژوهش در قلمرو دانشی علم کلام اسلامی در راستای رفع آنها مطابق با اولویت‌های برگرفته از ضرورت‌ها و نیازهای زمان، و جهت‌گیری به سمت بایسته‌های پژوهشی است. از دیگر اهداف این تحقیق به موارد ذیل می‌توان اشاره کرد

اهداف فرعی:

۱. آسیب‌شناسی پژوهشی در قلمرو دانش کلام؛
۲. مشخص نمودن ساختار پژوهش در قلمرو کلام شیعه؛
۳. تعیین نیازهای علمی و اجتماعی نسبت به دانش کلام و حوزه اعتقادات؛
۴. جلوگیری از کارهای موازی و متداخل و به تبع آن اتلاف منابع؛
۵. تدوین آینده دانش کلام اسلامی و استخراج نیازهای پژوهشی در راستای توسعه و به هنگام‌سازی

- این دانش در پاسخ‌گویی به نیازها؛
۶. جهت‌دهی پژوهش‌ها به سوی آینده مطلوب و آرمانی؛
  ۷. مطالعه چالش‌های عمده این دانش (چالش‌های حال کلام اسلامی، چالش‌های آینده و پیش روی این دانش) و جلوگیری و یا مقابله با مسائل و مشکلات پیش روی این دانش در آینده؛
  ۸. مقایسه تطبیقی دانش کلام شیعه با کلام سایر مذاهب اسلامی و ادیان دیگر در راستای استخراج نقاط اشتراک و افتراق موضوعی و روشی؛
  ۹. مقایسه تطبیقی دانش کلام حوزوی با الهیات دانشگاهی در حوزه داخل و خارج و رصد نقاط اشتراک و افتراق موضوعی و روشی؛
  ۱۰. بررسی مسائل و مشکلات ساختاری در بدنه مدیریت حوزه و مؤسسات حوزوی در تولید و توسعه دانش کلامی؛
  ۱۱. شناسایی موضوعات مناسب جهت طرح در کرسی‌های نظریه‌پردازی، نوآوری، نقد و مناظره در راستای نهضت نرم‌افزاری کلامی؛
  ۱۲. رصد و استعلام نیازهای اعتقادی مبتنی بر تقاضای قوای سه‌گانه و مراکز اقماری آنها؛
  ۱۳. ایجاد همگرایی میان مراکز حوزوی در عرصه دانش کلام؛
  ۱۴. زمینه‌سازی جهت تهیه نظام نامه کلان و جامع پژوهشی حوزه.

۴-۱. سؤالات پژوهش

سؤال یا سؤالات اصلی:

- نیازها و اولویت‌های پژوهش در کلام شیعه در عرصه مطالعات بنیادین و مطالعات کاربردی و نیز مطالعات سنتی و موضوعات کلامی جدید کدامند؟

سؤالات فرعی:

۱. آیا وضعیت موجود پژوهش در قلمرو کلام شیعه پاسخ‌گوی نیازهای علمی در این حوزه می‌باشد؟ چرا؟
۲. چه مباحثی در دانش کلام در حال حاضر از چالش بیشتری برخوردار است؟

۳. اندیشمندان و صاحب‌نظران در عرصه کلام، مهم‌ترین نیازهای پژوهشی کلام شیعه را برای گسترش این دانش و تحکیم مبانی اعتقادی جامعه چه می‌دانند و اولویت آنها کدام است؟
۴. محورهایی که در دانش کلام کمتر مورد پژوهش قرار گرفته است کدامند؟
۵. مسائل و نیازهای پژوهشی نهادها و سازمان‌های کشور به عنوان کارگزاران نظام و متولیان اداره جامعه در حیطة دانش کلام چیست و اولویت آنها کدام است؟
۶. در تخصیص منابع چه حوزه‌های پژوهشی در این دانش از اولویت بیشتری برخوردارند؟

۱-۵. پیشینه

گرچه در طول عمر سیزده قرنیه که از تکون و شکل‌گیری کلام امامیه می‌گذرد، همواره علما و اندیشمندان درصدد نیازشناسی و شبهه‌شناسی اعتقادات در زمان خود بوده‌اند و لکن از آن جا که دانش نیازسنجی، دانشی جدید به شمار می‌رود و تا کنون در حوزه علمیه، علوم اسلامی با این روش مورد مطالعه و بررسی قرار نگرفته است نمی‌توان پیشینه نظام‌مندی برای این تحقیق ذکر کرد اما می‌توان به برخی کارهای مرتبط در سالیان اخیر اشاره نمود:

۱. «اولویت‌های پژوهشی در حوزه دین» که در سال ۸۶ با همکاری برخی دستگاه‌های علمی اجرایی کشور، تدوین و منتشر شده است
۲. گزارش ممیزی دانش کلام در حوزه به همراه مقدمه آسیب‌شناسانه آن که در سال ۹۰ تهیه و تنظیم شده است.
۳. تحقیقی که در پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی در زمینه توسعه دانش کلام صورت گرفته که واجد مجموعه‌ای از منابع اولیه و مصاحبه‌ها و موارد اولیه است و قطعاً در این پژوهش به کار آید.
۴. اطلاعات و آمارهای رسمی که در زمینه رصد مسائل فکری و شبهات در مرکز ملی پاسخ‌گویی انجام می‌شود.
۵. اولویت‌سنجی‌ها و موضوع‌شناسی‌هایی که در سالیان اخیر در مراکز مختلف کلامی قم نظیر مؤسسه امام خمینی، دار الحدیث، قطب فلسفه دین، مؤسسه کلام امام صادق و ... صورت پذیرفته است.

۶. دو شماره ۷۳ و ۷۴ نشریه پگاه (ویژه حوزه‌های دینی) با موضوع بازشناسی دانش کلام در حوزه
۷. مقالات بایسته‌های پژوهشی رضوی در شماره ۳۹ و بایسته‌های پژوهش رضوی در حوزه عقائد
در شماره ۴۰ مجله سفینه.

۶-۱. تعریف واژه‌ها و اصطلاحات

با توجه به ضرورت شفافیت مفاهیم بحث، در ادامه، برخی از اصطلاحات کلیدی تحقیق را بررسی می‌کنیم.

۱-۶-۱. نیاز و نیازسنجی

از شکاف بین آنچه که در حال حاضر وجود دارد و آنچه که ضرورت دارد، به نیاز تعبیر می‌شود. و نیازسنجی عبارت است از روی‌کردی نظام‌مند برای شناسایی نیازهای افراد، گروه‌ها و سازمان‌ها و مؤسسات و اولویت‌بندی این نیازها در جهت برطرف کردن آنها.

نیازسنجی پژوهشی دانش کلام نیز به فرایندی نظام‌مند جهت شناسایی نیازهای پژوهشی بالقوه دانش کلام، تعیین اولویت‌های پژوهشی از میان آنها در راستای تخصیص صحیح بودجه و جلوگیری از اتلاف منابع گفته می‌شود.

۲-۶-۱. شناسایی نیازهای پژوهشی

به فرایندی گفته می‌شود که نیازهای پژوهشی را استخراج کند و به صورت حداکثری به عناوین و موضوعات دست یابد و تعیین اولویت پژوهشی، فرایندی است که برخی از عناوین پژوهشی را بر سایر عناوین برتری داده و بین آنها انتخاب‌گری می‌نماید. پس از این مرحله می‌توان با مبنای علمی و منطقی به تخصیص منابع به طرح‌های شفاف و قابل دفاع اختصاص داد.

۳-۶-۱. کلام

هر دانشی ممکن است بر اساس موضوع یا هدف و یا روش و یا ترکیبی از آنها تعریف شود. دانش کلام نیز از این امر مستثنی نبوده و در تعریف آن گاه به موضوع توجه ویژه شده و آن را به «علم بیحش فیه عن ذات الله تعالی و صفاته و أفعاله، و أحوال الممكنات من حیث المبدأ و المعاد» (فاضل مقداد، إرشاد الطالبین إلى نهج المسترشدين، ص ۱۵) و یا به «هو علم بیحش فیه عن الأعراس الذاتیه للموجود من حیث هو

هو علی قاعده الإسلام» (ر.ک: جرجانی، میر سید شریف، شرح المواقف، ج ۱، ص ۴۷ و فاضل مقداد، الأنوار الجلالیه فی شرح الفصول النصیریة، ص ۱۰۰) تعریف کرده‌اند و گاه در تعریف کلام بر بعد هدف از آن تأکید شده و می‌گویند «أن علم الکلام هو علم یقتدر معه علی إثبات العقائد الدینیة علی الغیر، بإیراد الحجج و دفع الشبه» (تفتازانی، سعد الدین، شرح المقاصد، ج ۱، ص ۳۲). و در نهایت گاهی به هر سه بعد علم کلام اشاره شده و می‌گویند: علم کلام به دانشی گفته می‌شود که اعتقادات دینی (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد) را با شیوه عقلی و نقلی مورد پژوهش قرار می‌دهد تا علاوه بر استنباط آموزه‌های اعتقادی از آنها دفاع (تبیین، تنظیم، اثبات، رد شبهات و رد عقائد معارض) نماید (ر.ک: برنجکار، رضا، روش‌شناسی علم کلام، ص ۲۱-۲۲).

۴-۶-۱. رویکردهای نیازسنجی پژوهشی

برای تعیین اولویت‌های پژوهشی به ناچار باید رویکردهای مختلف به کار بست. با توجه به نقش مهم و اساسی رویکردها در جهت‌گیری فرآیند نیازسنجی پژوهشی، برجسته‌سازی رویکرد به کار رفته در فرآیند شناسایی و اولویت‌سنجی اهمیت ویژه می‌یابد. به صورت اجمالی می‌توان رویکردهای نیازسنجی پژوهشی را در موارد زیر به شمارش درآورد:

۱-۴-۶-۱. رویکرد آسیب‌شناختی

گاه در جامعه مشکلی وجود دارد که نیاز به برطرف کردن آن ضروری به نظر می‌رسد. برخی از این مشکلات اعتقادی هستند و می‌توان با انجام دادن پژوهش‌هایی در این زمینه و ارائه راه حل‌های مفید برای حل آن مشکل و بحران یاری رساند. پژوهش‌هایی را که با این رویکرد صورت می‌گیرد می‌توان به پژوهش با رویکرد آسیب‌شناختی نام‌گذاری کرد؛ رویکردی که به نوعی حل مسئله و معضل جامعه عمومی یا جامعه علمی را هدف خود قرار داده است.

۲-۴-۶-۱. رویکرد رشته‌ای

برخی از پژوهش‌ها به گونه‌ای است که با الهام گرفتن از ماهیت، ساختار و شاخه‌های مختلف یک رشته علمی صورت می‌گیرد مثلاً در علم کلام می‌توان با توجه به ماهیت علم کلام (ماهیت کشف و دفاع از اعتقادات)، ساختار و شاخه‌های زیر مجموعه آن (مثل کلام سنتی، کلام جدید، تاریخ کلام، فرق و مذاهب، شبهه‌شناسی و...) اقدام به شناسایی نیازهایی کرد که پرداختن به آنها در حال حاضر و یا در

آینده برای دانش کلام ضرورت خواهد داشت و همین امر می‌تواند یکی از ملاک‌ها برای تقدم و برتری یافتن برخی از موضوعات بر سایر موضوعات شود زیرا با ساختار و ماهیت دانش کلام انسجام بیشتر و بهتری خواهد داشت.

۳-۴-۱. رویکرد عرضه و تقاضامحور

گاه برای انجام پروژه‌های علمی باید به نوع تقاضای مؤسسات، نهادها و مطلق مخاطبان توجه ویژه نمود و در صدد تأمین نیازهای آنها برآمد در این صورت رویکرد پژوهشی، تقاضامحور خواهد بود. رویکرد تقاضامحور می‌تواند گاه حالت تخصصی‌تری به خود گرفته و شناسایی و یا اولویت‌بندی موضوعات با لحاظ ساختار سازمانی نهادهای خاص صورت می‌گیرد. در این حالت، تکالیف واحدهای مختلف و ماموریت سازمانی آنها می‌تواند یکی از محورهای اولویت‌بخشی برای پروژه‌ها تلقی شود در این صورت می‌توان از این رویکرد به رویکرد اداری-مدیریتی نامگذاری کرد.

در پاره‌ای مواقع با توجه به منابع در دسترس پژوهشی انتخاب می‌شود و آنچه سبب گزینش و اولویت‌بخشی به موضوعی می‌شود وجود منابع مختلف برای انجام آن است در این صورت می‌توان آن را با رویکرد عرضه محور نامگذاری کرد.

۷-۱. روش‌ها و فنون نیازسنجی پژوهشی

هر چند پروژه نیازسنجی به عنوان سند بالادستی برای پژوهشی‌های مختلف تلقی می‌شود در عین حال خود، خالی از روند پژوهشی نیست به همین جهت باید روشمند صورت بگیرد و از الگوهای نظام‌مند تبعیت نماید. در ذیل به برخی از این روش‌ها (ر.ک: فتحی واجارگاه، کوروش، ۱۳۸۵، ص ۷۷ و عباس زادگان و ترک‌زاده، ۱۳۷۹، ص ۱۲۹-۱۳۶) اشاره خواهد شد.

۱-۷-۱. روش مشاوران و متخصصان تأثیرگذار

در هر رشته و علمی یکسری افراد وجود دارند که به دلایل مختلف (جایگاه رسمی و غیر رسمی، مطالعات ویژه و اختصاصی، خلاقیت ذهنی، تیزفهمی و...) از هم صنف‌های خود اطلاعات اساسی و بیشتری از آن رشته علمی در اختیار دارند که بهره‌گیری از اطلاعات و تجربیات آنها یکی از بهترین و سودمندترین روش‌ها در عرصه پژوهش و حتی گاه کوتاه‌ترین مسیر خواهد بود. برای دستیابی به اطلاعات

موجود در نزد آنها می‌توان با ابزاری همچون مصاحبه، پرسش‌نامه و جلسات بحث گروهی به این امر دست یافت.

۲-۷-۱. پیمایشی

در روش پیمایشی گاه با پرسش‌نامه و مصاحبه به گردآوری اطلاعات می‌پردازند و گاه با مشاهده به این امر دست می‌یابند و در مطالعات اسنادی نیز روش پیمایشی به صورت مطالعه جامعه متنی خاص صورت می‌گیرد و پژوهش‌گر با بررسی اسناد به اطلاعات مد نظر دست می‌یابد.

۳-۷-۱. نوشتن سناریو

یکی از شیوه‌های تأثیرگذار در کشف نیازهای پژوهشی، بهره‌گیری از روش سناریو نویسی است. این روش به خصوص در بخش‌های آینده‌پژوهی می‌تواند کمک کار باشد. اگر پژوهش‌گر بخواهد برای آینده رشته علمی چالش‌هایی را ترسیم نماید و باتوجه به آن به شناسایی و اولویت‌بندی نیازها بپردازد به ناچار باید از این شیوه بهره بگیرد و گویا در زمان آینده قرار گرفته است و به دنبال چاره برای برخی از مشکلات علمی آن دوره برآمده است.

۸-۱. محدودیت‌ها و موانع پژوهش

مهم‌ترین محدودیت‌ها و موانع پژوهشی، طرح حاضر عبارت بود از:

۱. عدم امکان ارتباط علمی مستمر یا مفید با صاحب‌نظران در عرصه کلام به جهت فعالیت‌های کاری فشرده و زیاد؛
۲. عدم دسترسی به برخی از منابع موجود در برخی از مراکز و یا طولانی شدن مراحل دست‌یابی به این منابع؛
۳. عدم همکاری برخی از مراکز مهم پژوهشی و یا آموزشی؛
۴. عدم تناسب بودجه و اعتبارات لازم با انتظارات از طرح نیازسنجی.